

August Henkels

Zoeken naar wat het mens zijn helpt

Simon Vestdijk voerde ooit een correspondentie-in-gedichten over God, het kruis en het christendom? Dat deed hij met de rechtzinnige predikant August Henkels, die ook in Fryslân preekte en er dagblad-columns schreef. Jan Henk Hamoen uit Joure dook in het werk van deze bijzondere bruggenbouwer tussen kerk en kunst, die op zoek was naar humaniteit. Door **Tjerk de Reus**.

Simon Vestdijk, de grote schrijver uit Harlingen, staat niet bekend als een minnaar van kerk en geloof. Sommige van zijn romans waren voor gelovigen schokkend, zoals de 'blasfemische' roman *De nadagen van Pilatus* (1938). Dit geldt nog sterker voor zijn omvangrijke boek *De toekomst der religie* (1947), waarin Vestdijk scherpe kritiek leverde op kerk en christendom. Van deze criticus van religie zou je niet verwachten open te staan voor een predikant die diep geraakt zegt te zijn door de parabel van de Verloren Zoon. Toch gebeurde dit, maar wel op een bijzondere plek en op een bijzonder moment: in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel in 1942.

Dominee August Henkels uit Heerenveen zat daar gevangen en op een goede dag trof hij daar Vestdijk. De twee raakten in gesprek, of liever, ze raakten schrijfs: ze dichtten sonnetten, over en weer. Vaak, soms dagelijks, stuurden ze elkaar een gedicht, steeds over kwesties rond geloof en religie. De reeks groeide uit tot maar liefst 43 gedichten. Van het bestaan van deze reeks wisten maar weinig mensen iets af, totdat in 1986 de *Nagelaten Gedichten* van Vestdijk verschenen.

Werkman

Jan Henk Hamoen (1950), schrijver van een boeiend biografisch boek over de denkwereld van August Henkels, wist eerst ook niets van de wonderlijke sonnetten-correspondentie met Simon Vestdijk. Maar er speelden meer opmerkelijke zaken in Henkels leven, vertelt Hamoen, en die trokken al eerder zijn aandacht. „In het begin van de jaren tachtig ontdekte ik dat Henkels een opmerkelijke vriendschap had met de beeldend kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman. Ik vond dat meteen bijzonder: een dominee van rechtzinnige signatuur had blijkbaar een intense band met een modernistisch kunstenaar. Zij hadden, werd mij duidelijk, een gedeelde passie voor het jodendom, specifiek voor het werk van de joodse schrijver Martin Bu-

ber. Geïnspireerd door diens werk vervaardigde Werkman in de oorlogsjaren een twintigtal kleurrijke afbeeldingen, die in kleine oplage verschenen onder de titel *Chassidische legenden*. In deze uitgave levert Henkels het commentaar bij Werkmans 'druksels'.

Hamoen raakte danig geïnteresseerd in Henkels, en las toen

Henkels was erg gevoelig voor de kunsten, voor het levensbesef in romans en poëzie

ook diens columns die hij in de jaren zestig en zeventig schreef voor de *Friesche Koerier* en de *Leeuwarder Courant*. „Prachtig hoe hij als columnist schrijft over een waaier aan onderwerpen”, vertelt Hamoen. „Ik las met mijn vrouw zijn stukjes over Frankrijk, waarin hij had gereisd en kerken en kathedralen had bezocht. Toevallig schreef hij over plaatsen waar wij zelf kortgeleden ook waren. En wat hij schreef, trof ons. De man

beschikt over een heldere stijl, die je ogen opent voor veelzeggende details, voor een specifieke sfeer, of voor wat dan ook - maar steeds raakte het ons. Hadden we zijn boek maar bij ons gehad in Frankrijk, zeiden we tegen elkaar!”

In Henkels' stijl herkent Hamoen wel iets, beaamt hij: „Henkels is iemand die iets waarneemt, en jou daarop attent maakt. Hij maakt er geen lang verhaal van, maar wijst iets aan en loopt weer verder. Dat heeft verwantschap met preken - wat ook mijn vak is. Preken is ook ergens op wijzen, de luisteraar eventjes de ogen openen, en dan weer verder. Een moment van inspiratie, waarbij de luisteraar de ruimte krijgt. Zolang ik Henkels lees, en dat is al heel wat jaren, raak ik telkens weer getroffen door zijn observaties, door zijn verwoording, door de *pointe* waarmee hij je achterlaat.”

Dezelfde missie

Terug naar Henkels' 'gesprek' met Simon Vestdijk. Hoe opmerkelijk mag dit heten, afgezien van de bijzondere vorm? Hamoen: „Henkels was een dominee uit de rechterzijde van de kerk. Je mag hem zonder meer orthodox noemen. Opmerkelijk vind ik het dat juist iemand die, om het een beetje

dogmatisch uit te drukken, sterk christocentrisch denkt, toch een brug weet te slaan naar de cultuur en dan echt een open houding toont. Dat geldt voor zijn contacten met de kunstenaar Werkman, maar ook voor zijn ontmoeting met Vestdijk. Henkels was erg gevoelig voor de kunsten, voor het levensbesef dat in romans en poëzie ter sprake komt. Hij wilde er niet meteen een moraal naast zetten en bepalen wat wel of niet door de beugel kon. Henkels liet zich raken, omdat hij zich verwant wist met het levensbesef van kunstenaars en schrijvers.”

Toch liep de boodschap die Henkels op de kansel verkondigde niet naadloos over in de ideewereld die hij bijvoorbeeld aantrof bij Simon Vestdijk. Hamoen: „Henkels ontdekte verschillen en moffelde die niet weg. Het mooie is, vind ik, dat hij ondanks dat iemand als Vestdijk wel volledig serieus blijft nemen. Henkels neemt zijn gesprekspartner niet de maat, maar luistert en reageert. Kunst vormde naar zijn besef een eigen domein. Hij en Werkman zeiden tegen elkaar: wij hebben allebei onze eigen gemeente.”

„Daarin hoor je de verwantschap: we zijn bezig met dezelfde missie, in zekere zin. Want zowel in de Bijbel als in de kunst gaat

het - meende Henkels - om de humaniteit. Dat betekent dat de kunstenaar en de dominee aan de orde stellen wat ons inspireert om mens te zijn, en welke krachten dat bemoeilijken. Zowel de zondagse verkondiging als een roman of schilderij kunnen je onrustig maken - en dat kan erg heilzaam zijn. In de oorlogsjaren

Dat orthodoxie niet leidt tot levensverandering vond Vestdijk niet te verteren

vormde het nazisme de grote tegenstander van de menselijke waardigheid. Zowel de Bijbel als de kunst kritiseren deze aan drift, waarin naar Bijbels besef afgoden zich breed maken, met als doel het uitsluiten en afschrijven van mensen.”

Autonomie

Waar gingen de wegen uiteen, in de dialoog met Vestdijk? Hamoen legt dit graag uit, maar be-

Predikant in Fryslân

Jan Henk Hamoen (1950) studeerde aanvankelijk wis-, natuur- en sterrenkunde. Hij doceerde vervolgens drie jaar wiskunde aan de mavo, maar begon tegelijk met de studie theologie te Utrecht. In 1980 werd hij predikant te Garijp en Oudega, in 1987 te Leeuwarden-Huizum en in 1992 te Drachten. Sinds 2001 is hij predikant te Joure. Hamoen is voorzitter van de Provinciale Commissie Kerk en Israël in Friesland en doceert kerkgeschiedenis aan de cursus Theologische Vorming voor Gemeenteleden in Sneek.

In november 2010 promoveerde hij op zijn studie over August Henkels. Zijn boek bevat zoals gebruikelijk veel tekst, maar ook een reeks van acht afbeeldingen in kleur van de door hem bewonderde Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945), met wie de hoofdpersoon van zijn dissertatie intensieve contacten onderhield.

i *Het schip der zotten. Een studie naar leven en werk van ds. August Henkels (1906-1975). Jan Henk Hamoen. Uitgeverij Skandalon. 32,50 euro*

Foto: Marchje Andringa

i Dichter en dominee zijn vaker bekenden. De predikanten J.T. Doornenbal en G.W. Oberman hadden intensief contact met de dichter Gerrit Achterberg, de theoloog Berkhof praatte graag met de dichter Roel Houwink. In vele andere predikheren ging zelfs een dichter schuil: Beets, Barnard, Ten Kate.

Guernica van Picasso, op een tentoonstelling in Madrid. Kunst en literatuur zijn van grote betekenis voor de kerk, vond August Hamoen. Zowel kunstenaar als predikant bekritiseren krachten die de humaniteit ondermijnen.

Foto: EPA

In zijn boek poogt Hamoen de denkwereld van Henkels in kaart te brengen. Dat was geen eenvoudige klus, want Henkels schreef geen uitvoerige verhandelingen waarin hij zijn inzichten uitwerkte. Hamoen: „Het was soms erg lastig om hard te maken welke denkpatronen bepalend waren voor Henkels. Duidelijk is in elk

zouden breed moeten resoneren in de samenleving, als grondslag voor gezamenlijkheid en wederzijdse verantwoordelijkheid. Deze denkbeweging kwam tegemoet aan Henkels diepste overtuigingen, omdat hij de mens niet als een enkeling of als een autonoom individu beschouwde. De mens is pas mens als hij in relatie staat tot de ander en de Ander.”

Kunstenaar en dominee, beiden stellen ze verontrustende vragen

geval dat Martin Buber hem inspireerde, net als de hervormde theoloog K. H. Miskotte. Ook werd hij sterk gevormd door de theoloog G. van der Leeuw, die zitting had in het eerste naoorlogse kabinet.”

„In mijn boek heb ik verder de kunstzinnige beweging van het Modernisme als achtergrond geschetst: Henkels was daardoor geraakt, maar hij zette zich er ook tegen af. Vooral met de ‘afstandelijkheid’ van de kunstenaar zoals dit in het Modernisme aanwezig is, kon hij niets. Wat dit betreft past hij beter in het denkraam van het existentialisme, waarin de menselijke daad centraal staat, de opdracht tot menszijn. Maar ook in het existentialisme past hij niet voor 100 procent.”

„Naar mijn gevoel was Henkels het meest thuis in het zogenoemde ‘personalisme’, dat na de oorlog veel aanhang had. In het personalisme stonden begrippen centraal als gemeenschap, roeping en verantwoordelijkheid. In een wereld die voor het toenmalige besef steeds chaotischer werd, stelde het personalisme de noodzaak van een ‘gemeenschappelijke maat’: een gedeeld besef van waarden en idealen. Die kwamen voor een belangrijk deel voort uit de christelijke traditie, maar stonden daar ook enigszins los van; ze

nadrukt eerst een fundamentele overeenkomst: „Bij zowel Vestdijk als Henkels zie ik een grote verantwoordiging over een kerk die met grote woorden spreekt over schuld, vergeving en bekering, terwijl de mensen geen moeite doen hun leven te beteren.”

Zo’n ferme orthodoxie leidt dus blijkbaar niet vanzelfsprekend tot levensverandering. „En dat vond Vestdijk, als buitenstaander, niet te verteren. Later legde hij uit, in zijn *De toekomst der religie*, dat het ‘mechaniek’ van het christendom daar schuldig aan is: er is een hoge ethiek, waar niemand zich aan houden kan. Als gevolg daarvan wordt de schuld naar God geschoven, die er een oplossing voor vindt via het kruis van Christus - gelovigen kunnen daarna prettig verder leven op de oude voet.”

Aldus Vestdijk. „Zo zag Henkels het natuurlijk niet, want voor hem was het kruis van Christus van centrale betekenis. Maar ook hij keerde zich - als insider - scherp tegen ‘christendommelijkheid’: mensen die het allemaal zeker wisten, veilig gezeten in hun dog-

matische bastions, zonder zich te bekommeren om de hulpbehoevende naaste. In de oorlogsjaren betekende dat: zonder een breed gedragen kerkelijk verzet tegen het nationaalsocialisme. Henkels was daar zeer fel in.”

Relatie

Waar verschilden de gesprekspartners wel van mening? „Henkels legde in zijn gedichten aan Vestdijk het accent op het relationele aspect van geloven. Dat had hij van Buber geleerd. In het geloof staat niet de dogmatiek voorop, hoewel dogmatiek nuttig kan zijn. Maar het gaat om het levende geloof: de relatie met de Heer. Dat bracht Henkels met warmte ter sprake, maar bij Vestdijk vond het geen gehoor. Die zag er niets in: als mens zou je je autonomie op moeten geven en leven in afhankelijkheid. Zoals de verloren zoon terugkeerde bij de vader - dat vond Vestdijk een vernedering voor de mens. Henkels beleefde dit als het geloofsgeheimenis bij uitstek, waarin de mens niet gekleineerd

wordt, maar juist thuiskomt en tot zijn recht komt.”

Gevoeligheid

Lezend in de gedichten van Henkels, bekruipt je de gedachte dat hier een apologete aan het woord is, die de literator Vestdijk wil bekeren. Maar zo ligt het niet, denkt Hamoen. „Je mag de Henkels van deze sonnetten best een apologete noemen of een missionair bevolgen dominee. De scherpe aanval van Vestdijk tegen de kerk daagt Henkels daar ook toe uit. Maar wat hem onderscheidt van de verkondigers van granieten waarheden is zijn voortdurende openheid en gevoeligheid voor wat de ander te berde brengt. Henkels vond sowieso dat hedendaagse kunst en literatuur van betekenis zijn voor de kerk. In het beste geval zijn de kunstenaar en de dominee partners, vond hij: beiden stellen verontrustende vragen, beiden kritiseren krachten die de humaniteit ondermijnen, beiden wijzen - hoe tegendraads dat in de kunst soms ook gebeurt - naar een verlorene werkelijkheid.”

Keilson

Of Henkels ook vandaag nog kan inspireren? Dat lijdt geen twijfel, vindt Hamoen. Tal van diens ideeën vindt hij nog altijd vitaal. Vooral als het gaat om kerk en kunst als bondgenoten: „Het was Henkels overtuiging dat ‘kunst alleen niet genoeg is’. Daarmee stelde hij dat kunst niet waardenvrij kan zijn. Kunst ontwikkelt een perspectief op mens en wereld en daarmee zijn waarden gemoeid: humane waarden. De kerk weet ook van waarden, die voortvloeien uit het Oude en Nieuwe Testament. Kerk en kunst reflecteren op de samenleving. Beide vanuit een eigen inspiratie en met eigen middelen, maar de blikrichting is dezelfde.”

Het convergeren van die beide blikrichtingen ervaart Hamoen zelf toevallig sterk momenteel. „Ik lees de romans van Hans Keilson, de onlangs overleden Duitse psychiater die al in de jaren dertig romans publiceerde. In een van zijn vroege romans onthult hij de ware aard van het nazisme op een behoedzame, maar zeer indringende manier. Hij toont welke aantrekkingskracht het fascisme had, hoe het zoveel kansen kon hebben om te verwortelen in een volk. Dergelijke kunst maakt bewust van de aard van het kwaad, van de ogenschijnlijke onontkoombaarheid ervan en het stelt de vanzelfsprekende deugdzaamheid van mensen aan de kaak. Een ongemakkelijke waarheid, dat valt niet te ontkennen. Vanuit de kerk kun je niet anders dan met een besef van verwantschap meekijken met kunstenaars als Keilson, die de humaniteit ter sprake brengen in een tijd waarin alle burgerlijke vanzelfsprekendheden zijn verdwenen.”